

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА НА ДИСЕРТАЦІЮ ЛЮДМИЛИ
ОВЧАРЕНКО «ГОНЧАРНЕ ШКІЛЬНИЦТВО ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ФАКТОР
ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО ГОНЧАРСТВА
(1894-1941)» ПОДАНОЇ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВОГО СТУПЕННЯ ДОКТОРА
ІСТОРИЧНИХ НАУК ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 07.05.00 ЕТНОЛОГІЯ.

В сучасних умовах інтерес до етнологічних студій стрімко зростає. Розвиток гуманітарного потенціалу став головною запорукою гармонійного, поступального розвитку суспільства. Суттєві успіхи в технологічних галузях, так і не змогли вирішити глобальних проблем людства, яким відзначалося ХХ ст. Стрімкий прогрес, особливо цифрових технологій, так і не дав відповіді на питання - як боротися із бідністю, насильством, релігійним фанатизмом та етнічною нетерпимістю. Отже, гуманітарні дисципліни, особливо антропологія та етнологія, скрізь у світі переживають своєрідний бум. Враховуючи світові тенденції, українська етнологія поступово змінюється, шукає нові теми, переглядає вже застарілі постулати. Сьогодні варто підтримувати та вітати появу нових ґрунтовних етнологічних праць.

Однією із традиційних сфер етнологічних студій є гончарство, яке є виразним компонентом історико-культурної спадщини українців. Проте, упродовж останнього століття цілий ряд чинників соціально-економічного й політичного характеру інтенсивно порушували традиційний життєвий устрій нашого народу, нищили його самобутню культуру. У дослідженні Людмили Овчаренко йдеться про гончарні навчальні заклади на території українських земель, які тривалий час були окуповані Росією й перебували в умовах національного гноблення. За таких обставин, гончарне шкільництво виступає одним із визначальних факторів творчого розвитку самобутнього явища традиційно-побутової культури українців – гончарства.

Гончарні навчальні заклади, які діяли на території Наддніпрянської України впродовж 1894–1941 років, були об'єктами кількох наукових

досліджень вітчизняних учених, але становлення гончарного шкільництва та його вплив на творчий розвиток українського традиційного гончарства було вивчено недостатньо.

Гончарні навчальні заклади стали предметом наукових розвідок лише з 1970-х років. Вперше про гончарне шкільництво у своїй роботі про мистецтво української кераміки згадав Ю. Лащук. Пізніше з'явилися публікації Р. Шмагало та О. Клименко. Однак, довгий час українське гончарство залишалося темою слабо висвітленою в українській етнології. О. Пошивайло вперше звернув увагу на формування домашнього шкільництва а також на виникнення цілих династій гончарів. В його працях, вперше ґрунтовно було розглянуто механізм збереження традиційного ремесла на прикладі одного гончарного центру - Опішні. Також історію шкільництва частково досліджувала у своїй монографії Л. Мельничук, яка була присвячена гончарним промислам на Поділлі. Загалом, в роботах українських етнологів вивчається, насамперед, регіональні особливості в кераміці та історія розвитку ремесла.

Наукова доцільність такого дослідження, на наш погляд, напряду пов'язана із сучасними теоріями та дискусіями в українській науці про основний предмет етнологічних досліджень – традиційну культуру. В останні роки, погляди багатьох вчених на сталість, незмінність традиційної культури піддаються справедливій критиці. Матеріальна культура, культура виробництва зазнавала постійної еволюції, постійних змін. Під впливом європейського ренесансу, міської культури, ринкових відносин нові елементи дизайну почали проникати в сільську культуру і поступово перетворювались на традицію. Не останню роль в цьому процесі модернізації, відіграли різноманітні ремісничі школи, що часто балансували на межі між смаками широкої публіки та народними традиціями. Відповідно, вивчення системи ремісничої освіти розкриває перед нами механізм трансформації матеріальної культури українців, яка зазнавала змін внаслідок поширення нових технологій, зокрема, і через мережу освітніх закладів.

Наукова новизна рецензованої монографії полягає в тому, що на основі різних джерел – етнографічних, історичних, літературних та інших, було визначено роль шкільництва у розвитку цього давнього ремесла на території України. Новим для української науки також є те, що розглянуто механізм передачі знань від майстра до учня, що було основою професійного навчання. Також, вперше у вітчизняній історіографії предметом дослідження стали різні форми організації шкільної професійної освіти та їхній вплив на розвиток національно-культурного життя в Україні. Важливим науковим здобутком є також вивчення традицій професійного ремісництва в таких центрах гончарства як Опішне, Макарів Яр, Кам'янець-Подільський та інші.

У **Вступі** обґрунтовано актуальність, визначено мету і завдання дослідження, його предмет та об'єкт, окреслено хронологічні й територіальні межі дослідження, означено наукову новизну, практичне й культурно-історичне значення роботи.

У першому розділі здобувачкою ретельно проаналізовано стан наукової розробки теми дослідження, а також розглянуто науковий інструментарій та джерельну базу монографії. При цьому, слід відзначити досить широкий комплекс джерел, що дало їй підставу зробити висновок про наявність окремих періодів в історіографії порушеної проблеми. Введення до наукового обігу чисельних архівних матеріалів, залучення до аналізу польових матеріалів, земських видань, монографій, статей дало можливість найбільш повно висвітлити умови заснування, основних напрямків діяльності гончарних навчальних закладів на досліджуваній території.

Монографія Людмили Овчаренко ґрунтується на архівних документах, віднайдених у Центральному державному історичному архіві України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, Державних архівах Луганської, Полтавської, Сумської, Чернігівської, Вінницької, Хмельницької областей, Галузевому державному архіві СБУ та інших. Окрім того, в роботі використано великий масив

матеріалів які зберігаються в музеях та заповідниках, архівах навчальних закладів та інших установах, які часто оминають сучасні дослідники. Список джерел монографії складає 1821 найменування, з яких 1030 є архівними джерелами, переважна більшість з них вперше вводиться до наукового обігу.

Монографія також має велику кількість унікальних фотографій, які ілюструють техніку виробництва, облаштування робочого місця гончара, побуту. Також наведено фотокопії багатьох архівних документів, більшість з яких, публікуються уперше.

В другому розділі, який називається «Стан традиційного гончарства та заходи державних органів з його модернізації» авторка робить загальний огляд політики держави у сфері підтримки цього промислу в Україні. Хочу звернути увагу на перший підрозділ, який розкриває шляхи передачі професійних знань. Ця тема, взагалі, не досліджувалася істориками, адже вважалося, що механізми збереження, поширення та відтворення знань та навичок є просто основою традиційної культури і діють незалежно від індивіду. Сьогодні ми маємо це питання розглянути більш детально. Ремісничі цехи мали свою усталену модель передачі знань, яка базувалася на відносинах між учнем та майстром, відповідно, ці відносини регулювалися внутрішньою політикою цеху або міським судочинством. Як цехи, так і міста, були зацікавлені у розвитку ремесел у підвищенні якості та конкурентоздатності товарів. Інакше ситуація складалася на селі. В роботі Людмили Овчаренко доведено, що передача ремесла відбувалася переважно спадково, від батька до сина і в цьому крилися причини кризи самого виробництва. На наш погляд, дуже важливим є твердження автора, що спадкова передача ремесла в межах родини хоч і була основною формою збереження наступності та традиції, одночасно не гарантувала сталого розвитку гончарства, особливо в умовах конкуренції із фабричним виробництвом. (С. 123.)

Важливими також є підрозділ в якому авторка розглядає вплив органів державного управління на розвиток кустарних ремесел. В кінці XIX століття земські організації активно шукали шляхи наповнення місцевих бюджетів, які

формувалися за рахунок дрібного виробництва, торгівлі та ярмаркування. Відповідно, кустарні промисли отримали суттєву підтримку з боку місцевих органів управління. З метою детального вивчення можливостей місцевого виробництва, земські діячі розробили детальні анкети для вивчення ремесел, зокрема, і гончарства. Ці обстеження є дуже важливим історичним джерелом для вивчення стану гончарства в Україні, хоча, як вірно зазначає дисертантка, їм не завжди можна вірити, оскільки багато гончарів приховували свої заняття, щоб не сплачувати податків. (С.163.)

Загалом, в розділі представлено широкий спектр джерел, який свідчить про важливу роль земств у розвитку гончарного шкільництва. Серед найбільших витрат, що їх взяло на себе земство, було влаштування навчально-показових майстерень а також утримання музеїв, проведення виставок та постачання сировини. В розділі є великий масив документальних джерел, звітів, матеріалів обстежень, бюджетних асигнувань, які свідчать, що розвиток гончарства відбувався на цій території нерівномірно. Окремі губернії раніше за інших узялися за допомогу ремісникам та витрачали більше коштів ніж інші. Найбільш активними в цій сфері виявилися земства Полтавщини та Харківщини, що ймовірно було пов'язано із давніми традиціями гончарування та збереженням традиційних центрів народних ремесел на цій території.

Розглядаючи долю гончарного шкільництва на території України вже під більшовицькою окупацією, авторка демонструє суперечливість політики більшовиків в цьому питанні. Влада, з одного боку, намагалася підтримувати виробничі майстерні та школи, які часто працювали на експорт і зміцнювали імідж радянської держави, а з іншого боку кустарі-ремісники опинилися поза правовим полем, їх постійно переслідували та карали, що призвело до занепаду ремесла.

В розділі третьому ми бачимо, що найбільш активно гончарне виробництво розвивалося в таких містечках як Глинськ, Опішня, Миргород, які здавна були центрами гончарства у регіоні. Важливо, що Людмила Овчаренко вивчила еволюцію самого виробництва від дрібного кустарного до фабрично-

заводського. В розділі розповідається про трансформацію самого промислу, появу нових виробів, зростання масового виробництва на замовлення та зміцнення науково-технічної бази артілей. Цей аспект є досить важливим, оскільки в дисертації вперше розглянуто титанічний труд багатьох вчених, викладачів та студентів, які намагалися удосконалити виробництво, пристосувати його до нових вимог.

В 1920-30-х роках гончарне ремесло вийшло на новий рівень, велику роль почали відігравати фарфорні майстерні та виробництво технічних виробів із глини. Враховуючи, що Полтавщина та Харківщина відігравали важливу роль в індустріалізації України, відповідно гончарство також еволюціонувало від кустарного індивідуального до високотехнологічного масового виробництва. Це мало як негативні, так і позитивні сторони. З одного боку, промислове виробництво створювало конкуренцію для простих сільських гончарів та примушувало їх відмовлятися від своїх традиційних занять, а з іншого, розвиток нових технологій, зокрема, застосування нового складу поливи, суттєво покращувало якість виробів гончарів. Саме викладачі шкіл активно шукали та впроваджували нові методи виготовлення та обробки глиняного посуду, нові візерунки та кольори в оздобленні. Звичайно, важливу роль у розвитку художніх якостей виробів молодих гончарів відіграв відомий художник, етнограф, наставник – Опанас Сластіон. Здобувачкою переконливо доведено, що Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня Полтавського губернського земства була першим на території Лівобережної України земським гончарним навчальним закладом, метою якого була допомога гончарям, покращення технічного аспекту їхнього виробництва й художніх характеристик глиняних виробів, сприяння розширенню асортименту гончарської продукції.

В той же час, на Слобожанщині школи не відіграли такої ролі, як на Полтавщині. Більшість сільських майстрів не перейняли нові технології виробництва та розпису керамічних виробів. В цьому регіоні тиск індустріалізації був більш помітний, керамічні вироби вирізнялися простотою,

утилітарністю. Соціально-економічні умови примушували гончарів братися за додаткові заробітки або переїжджати до міста, а смертельна хвиля Голодомору остаточно знищила усі можливості для подальшого розвитку ремесла в регіоні.

В Розділі 6 «Нереалізовані можливості гончарного шкільництва Середньої Наддніпрянщини» авторка розглядає діяльність гончарних шкіл Київщини. Особливу роль тут відіграв, відомий в Україні та поза її межами, Межигірський художньо-керамічний технікум. Створений на базі Межигірського фарфорового виробничого центру в 1920-х роках, він перетворився на центр наукової та творчої праці, став осередком розвитку національного модерного мистецтва. Розвиток фаянсового виробництва в XIX ст. в Межигірі диктувався переважно ринковими потребами, але з приходом Василя Седяра і створенням технікуму, він став мистецьким центром, що був відомий своїми виробами далеко за межами України. Народне мистецтво було джерелом натхнення для цілого покоління митців, які працювали в першій половині XX ст. Одночасно, роботи гончарів мали модерний, європейський характер. Кераміка ставала популярною в європейському дизайні і керамічні вироби Межигірського технікуму нерідко відзначалися на престижних міжнародних конкурсах.

В наступному розділі розглядається розвиток гончарного шкільництва на Поділлі. Авторка дослідила історію Кам'янець-Подільської школи гончарів протягом тривалого часу – від зародження і до 1933 року, коли заклад було ліквідовано. В розділі значну увагу приділено маловідомій постаті українського педагога, вченого, етнографі Володимира Гагенмейстера. В сучасній науці про нього мало згадують, хоча В. Гагенмейстер зробив вагомий внесок у розвиток етнології на Поділлі. Матеріали його експедицій, дослідження рідного краю, ще потребують ретельних пошуків, аналізу та публікації.

На Правобережжі України було і є зараз, багато покладів каолінової глини, різної якості та відтінків, а отже Поділля має кілька значних центрів гончарства. Серед них найбільш відомими є Бубнівка, Адамівка, Меджибіж, Майдан-Бобрик та інші. Тут існували міські центри гончарства із потужними

цехами та багато сільських осередків, які виготовляли не менш цікаву та довершену продукцію. В той же час шкіл, які б навчали гончарів, на Поділлі було дуже мало. Спеціалізованою гончарною школою на Правобережжі можна назвати лише Кам'янець-Подільську школу, пізніше технікум. Це, напевне, пов'язано із орієнтацією майстрів на внутрішній ринок та відсутністю великих фарфорових підприємств в цілком аграрному краї.

Розділ 8 «Репресоване гончарне шкільництво» завершує дисертаційне дослідження. Ми бачимо, що занепад гончарного шкільництва був викликаний суб'єктивними причинами. Архівні справи репресованих вчителів та майстрів доводять, що влада більшовиків цілеспрямовано нищила представників української інтелігенції зачищаючи культурний простір для сурогатної, позаетнічної квазікультури відомої як «соціалістичний реалізм».

В монографії Людмили Овчаренко є ґрунтовні висновки, які відповідають наведеному матеріалу. Ряд положень, які авторка сформулювала у заключній частині, є новими для української етнології, вони вирішують актуальні наукові проблеми.

Як і кожне дисертаційне дослідження, тим більше таке ґрунтовне, монографія Людмили Овчаренко викликає ряд зауважень та побажань. Зокрема, вважаємо, що у Розділі 1 у параграфі 1.2. потребує уточнення визначення «соціологічного методу». (С.100.) В даній редакції таке визначення тільки заплутує читача і незрозуміло, про які саме методи йде мова. Якщо автором було проведено опитування і його результати використовуються в дисертації, то у додатках необхідно було б подати перелік респондентів, пояснити методику збору інформації, яку використовував здобувач. Також потребує розшифровки вказаний в розділі метод прямого спостереження, оскільки в самому тексті дисертації немає інформації, про його використання.

В Розділі 2 авторка кілька разів згадує про експорт виробів українських гончарів. Згадується про створення в 1923 р. «Кустекспорту», але ми не знаємо як саме діяла ця організація, які вироби відбирала і як реалізовувала їх за

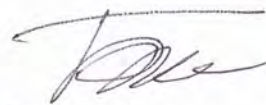
кордоном. Головне, що не розкрито які гончарні вироби користувалися попитом за кордоном.

В монографії найбільшу увагу приділено хронологічному період 1920-1928 рр., що цілком зрозуміло, адже період національно-культурного відродження відобразився і на розвитку гончарного шкільництва, але варто було б зупинитися більш детально і на інших періодах. Зокрема, в роботі майже не згадується про політику в галузі культури в часи УНР та української держави.

Загалом, наведені вище зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку монографії Людмили Овчаренко. Вважаємо, що монографія «Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894-1941)» є актуальне, цікаве наукове дослідження, яке суттєво збагатить науковий фонд української етнології.

Таким чином, за актуальністю теми, науковою новизною, теоретично-практичною цінністю, аргументованістю висновків, монографія Людмили Миколаївни Овчаренко «Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894-1914)» виконана на високому науковому рівні, відповідає вимогам п.п. 9, 10, 12. постанови Кабінету Міністрів № 567 «Порядку про присудження наукових ступенів і присвоєння наукових звань» від 24.07.2013 р. (зі змінами), а її авторка Овчаренко Людмила Миколаївна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – Етнологія.

Доктор історичних наук,
професор кафедри етнології та краєзнавства
Київського Національного
Університету імені Т. Шевченка

М.В. Борисенко

